

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΤΟΜΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ**

Μελέτη του CYRIL BAILEY

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Γ

ΑΤΟΜΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ

[275] Περνώντας από τον Λεύκιππο στον Δημόκριτο η ατομική θεωρία φαίνεται να αναπτύσσεται με συνέπεια και αρμονία: με τον Επίκουρο η αλλαγή είναι ακόμη πιο αξιοσημείωτη. Τώρα αισθάνεται ότι είναι ένα σύστημα με αλληλένδετα μέρη: η σύνδεση μιας πρότασης με μια άλλη έχει μελετηθεί προσεκτικά και οι διάφορες έννοιες που εμπλέκονται στην Ατομική θεωρία έχουν τακτοποιηθεί και οργανωθεί σε θεμελιώδεις αρχές. Αυτή η εντύπωση οφείλεται σε κάποιο βαθμό, χωρίς αμφιβολία, στη μορφή με την οποία οι πληροφορίες μας έχουν φτάσει σε μας: οι θεωρίες των πρώιμων Ατομικών φιλοσόφων πρέπει να ενωθούν μαζί από διασκορπισμένα αποσπάσματα, από τις περιγραφές των δοξογράφων και από τις απομονωμένες κριτικές των μετέπειτα φιλοσόφων. Για τον Επίκουρο έχουμε την συμπυκνωμένη και μάλλον μπερδεμένη, αν και πολύ περισσότερο τακτοποιημένη, περιγραφή στην ίδια του την Επιστολή προς Ηρόδοτο, και τον συνεχή σχολιασμό του ποιήματος του Λουκρήτιου. Αλλά υπάρχει πολύ περισσότερο από αυτό: ο Επίκουρος είχε τον οργανωτικό νου, που δεν θα έμενε ικανοποιημένος με μια μόνη «υιοθέτηση» του Ατομισμού του Δημόκριτου, όπως βιαστικοί κριτικοί είναι τόσο έτοιμοι να υποθέσουν, αλλά επέμενε στην ανάπτυξη, την τροποποίηση, και την βελτίωση, και πάνω από όλα στο συσχετισμό του συνολικού συστήματος κάτω από την κεντρική αρχή του αλάθητου της αισθητηριακής αντίληψης. Καμία περιγραφή δεν μπορεί να είναι δίκαιη με τη φυσική του Επίκουρου εάν δεν προσπαθεί να την αντιληφθεί σαν σύνολο, να δώσει έμφαση στην αλληλο-εξάρτηση των μερών της και τον σταθερό έλεγχο των αρχών του Κανονικού. Είναι από αυτή την άποψη που θα προσπαθήσω στις επόμενες σελίδες να την περιγράψω.

Ο Επίκουρος κάνει την αρχή, όπως ο Δημόκριτος, από την αρχή της αιτιώδους συνάφειας και της διατήρησης: «τίποτα δεν γίνεται από το μη ον», αλλά αντίθετα με τον πρόδρομο του¹ δεν αφήνει αυτή την αρχή σαν συμπέρασμα *ex cathedra*, αλλά την υποστηρίζει με επιχείρημα. Εδώ ασχολούμαστε το ίδιο με αντιληπτά και μη αντιληπτά. Το πρόβλημα είναι καθολικό [276] και δεν μπορεί να λυθεί κατευθείαν από τις αισθήσεις: πρέπει να ρωτήσουμε εάν οι αισθήσεις μας δίνουν κάποια «ένδειξη» για να υποστηρίξουμε την αρχή ή εάν με οποιονδήποτε τρόπο την διαψεύδουν. Ο Επίκουρος βρίσκει τέτοια «ένδειξη» στην τακτοποιημένη παραγωγή των πραγμάτων στον αντιληπτό κόσμο: «τίποτα δεν γίνεται από το μη ον, διαφορετικά το κάθε τι θα μπορούσε να γίνει από το κάθε τι χωρίς να έχει ανάγκη από κάποιο σπέρμα.» Ο Λουκρήτιος ακολουθεί² το ίδιο επιχείρημα και το αποκαλύπτει με πλούσια περιγραφή. Η απόδειξη τίθεται με σαφήνεια, αλλά είναι σαφώς στις γραμμές των απαιτήσεων του Κανόνα. Οι κριτικοί το έχουν θεωρήσει ανεπαρκές στο πεδίο ότι ο Επίκουρος, για να το θέσουμε σε σύγχρονη φρασεολογία, επιχειρηματολογεί ενάντια στην «αυθόρμητη παραγωγή» αρνούμενος «την σποραδική δημιουργία». Η αλήθεια είναι βέβαια ότι αποδεικνύει περισσότερο από αυτά που χρειάζεται: όλο αυτό που ήταν

1 Επικ. i, παρ. 38.

2 Λουκρ. i 149-214.

απαραίτητο γι' αυτόν να αποδείξει ήταν ότι κάθε δημιουργημένο πράγμα προερχόταν από κάτι προηγούμενο, είχε δημιουργηθεί από ουσία η οποία υπήρχε ήδη. Ο Επίκουρος έχει πάει πέραν από αυτό και επεσήμανε ότι όχι μόνο υπάρχει πάντοτε προ-υπάρχουσα ουσία, αλλά σε κάθε περίπτωση ουσία με ορισμένη μορφή, ένα «σπέρμα», το οποίο μπορεί μόνο να παράγει ένα ορισμένο πράγμα και τίποτα άλλο. Ας υποθέσουμε προς στιγμήν ότι το αντίθετο ήταν αληθινό, ποια πράγματα μπορούσαν ξαφνικά να γεννηθούν χωρίς να έχουν σχηματισθεί από προ-υπάρχουσα ουσία; Ποια είναι η μαρτυρία των φαινομένων; Ότι τα πράγματα χρειάζονται ορισμένα «σπέρματα» για τη δημιουργία τους. Η μαρτυρία των αισθήσεων προβάλλει το βέτο της (*άντιμαρτύρησις*), και η υπόθεση είναι αβάσιμη: πρέπει να είναι αληθινό ότι «τίποτα δεν γίνεται από το μη ον». Δεν υπάρχει σύγχυση στο επιχείρημα: είναι, εάν οτιδήποτε, χωρίς λόγο συγκεκριμένο³. Μπορεί να σημειωθεί ότι έχει διπλή λειτουργία: (1) το ολικό άθροισμα των πραγμάτων δεν αυξάνει με νέες προσθήκες, (2) κάθε υλικό πράγμα έχει υλική αιτία.

Η δεύτερη αρχή - συμπλήρωμα της πρώτης-αναφέρεται και αποδεικνύεται στη συνέχεια. «Αν αυτό που εξαφανίζεται καταστρεφόταν στο μη ον, όλα τα πράγματα θα είχαν ήδη χαθεί, δεδομένου ότι αυτά στα οποία θα διαλύονταν δεν θα υπήρχαν.» Η δήλωση εδώ είναι λιγότερο σαφής, [277] καθώς η αρχή και η απόδειξη είναι ένα πράγμα: ο Λουκρήτιος θέτει την αρχή με μεγαλύτερη σαφήνεια: «η φύση διαλύει κάθε πράγμα ξανά στα ίδια του τα πρώτα σώματα, ούτε πρέπει να καταστρέφει στο τίποτα»⁴, τίποτα, με άλλα λόγια, δεν παύει εντελώς να υπάρχει: όπως τίποτα δεν προστίθεται στο άθροισμά των πραγμάτων, έτσι τίποτα δεν αφαιρείται από αυτό. Ξανά η απόδειξη είναι από τα φαινόμενα: εάν τα πράγματα καταστρέφονταν εξολοκλήρου, και με την πρώτη αρχή τίποτα νέο δεν θα μπορούσε να προστεθεί, το συνολικό άθροισμα του σύμπαντος πρέπει σταδιακά να μειώνεται, και τελικά ολόκληρο θα έπαυε να υπάρχει. Αλλά αυτή δεν είναι η μαρτυρία των αισθήσεων: βλέπουμε πράγματι πράγματα να χάνονται, να παύουν, δηλαδή, να είναι αυτό που ήταν πιο πριν, αλλά αυτή η απώλεια σημαίνει μόνο την υπόθεση μιας άλλης μορφής. Αλλαγή βλέπουμε τριγύρω μας, αλλά όχι την απόλυτη παύση της ύπαρξης. Στο Λουκρήτιο αρέσει να χρησιμοποιεί αυτή την αρχή σαν αξίωμα με την αντίστροφη μορφή, «ότι αλλάζει και ξεφεύγει από τα ίδια του τα όρια είναι κατευθείαν ο θάνατος αυτού που ήταν πιο πριν»⁵. Για άλλη μια φορά υπάρχει διπλή σημασία στην αρχή: (1) το άθροισμα της ύλης δεν μειώνεται ποτέ από απόλυτη απώλεια -αυτή είναι η σύγχρονη ιδέα για την «διατήρηση της ύλης», (2) κανένα ιδιαίτερο πράγμα δεν καταστρέφεται εντελώς, αλλά μόνο διαλύεται στα συστατικά του άτομα.

Εδώ ακολουθεί μια τρίτη αρχή: «το άθροισμα των πραγμάτων ήταν πάντοτε όσο είναι τώρα και πάντοτε θα είναι το ίδιο». Αυτό είναι εν μέρει ένα άμεσο συμπέρασμα από τις άλλες δυο: εάν τίποτα δεν προστίθεται, το σύμπαν δεν

³ Δες επίσης Woltjer, *De Epicuri Philosophia cum fontibus comparata*, p. 13.

⁴ i 215-6.

⁵ Nam quodcumque suis mutatum finibus exit,
Continuo hoc mors est illius quod fuit ante, i 670, και συνέχεια.

μπορεί να αυξάνεται, εάν τίποτα δεν χάνεται, δεν μπορεί να μειώνεται. Αλλά ο Επίκουρος προσθέτει άλλα επιχειρήματα: «δεν υπάρχει τίποτα στο οποίο να αλλάξει: επειδή έξω από το σύμπαν δεν υπάρχει τίποτα το οποίο θα μπορούσε να εισέλθει σε αυτό και να επιφέρει αλλαγή». Αυτή είναι αναφορά στην εμπειρία των αισθήσεων. Μεταξύ των φαινομένων απαιτούνται πάντοτε δυο προϋποθέσεις για την αλλαγή, (1) κάτι στο οποίο να μεταβληθεί το αρχικό «πράγμα», κάτι το οποίο μπορεί να γίνει, (2) κάποιος εξωτερικός παράγοντας για να επιφέρει την αλλαγή- μέσω, όπως υποστήριζε ο Επίκουρος, ενός κτυπήματος. Αλλά με «νοητική αντίληψη», «κοιτάζοντας» την ιδέα την οποίαν [278] έχουμε ήδη σχηματίσει για το σύμπαν, μπορούμε να δούμε ότι καμία από αυτές τις προϋποθέσεις δεν μπορεί στην περίπτωση του να εκπληρωθεί: το σύμπαν δεν μπορεί να αλλάξει σε κάτι άλλο, επειδή δεν υπάρχει τίποτα άλλο το οποίο θα μπορούσε να γίνει, ούτε υπάρχει εκεί κάτι εξωτερικό ως προς αυτό, το οποίο θα μπορούσε να επιφέρει την αλλαγή. Το επιχειρήμα έχει τεθεί με πιο λεπτομερή μορφή από τον Λουκρήτιο σε ένα απόσπασμα που έχει βασισθεί πιθανόν στην Μεγάλη Επιτομή⁶. Φαίνεται να υποδηλώνει τρεις δυνατότητες με τις οποίες το σύμπαν θα μπορούσε να αλλάξει, (1) εάν υπήρχε κάτι έξω από αυτό μέσα στο οποίο κάποιο μέρος του μπορούσε να ξεφύγει, (2) εάν υπήρχε κάπου απ' όπου μια νέα δύναμη θα μπορούσε να έρθει μέσα στο σύμπαν και να το αλλάξει, (3) εάν η αλλαγή μπορούσε να προκληθεί από εσωτερική αναδιάταξη. Ο Επίκουρος στην Επιστολή προς Ηρόδοτο⁷ φαίνεται να έχει τις δυο πρώτες από αυτές τις αιτίες περισσότερο στο μυαλό του. Η τρίτη⁸ θα μπορούσε από πρώτη άποψη να φαίνεται ότι είναι στη δουλειά της στο σύμπαν στην συνεχή διάλυση και επανασύνθεση των ατομικών ενώσεων, αλλά η απάντηση του Επίκουρου βρισκόταν στην αντίληψη της ισορροπίας (*ίσονομία*): τα άτομα έχουν προ πολλού εισέλθει σε όλους τους δυνατούς συνδυασμούς και δεν μπορούν να δημιουργήσουν κάτι νέο το οποίο θα μπορούσε να αλλάξει το συνολικό άθροισμα. Το σύμπαν λοιπόν δεν μπορεί να αλλάξει επειδή δεν υπάρχει τίποτα γι' αυτό στο οποίο να αλλάξει και δεν υπάρχει καμία εξωτερική ή εσωτερική δύναμη για να το αλλάξει. Είναι αγέννητο, αθάνατο, και αμετάβλητο.

Σε αυτές τις ίδιες τις τρεις πρωταρχικές αρχές δεν υπάρχει τίποτα νέο: είχαν πρακτικά υποδηλωθεί στην Παρμενίδια αντίληψη, είχαν διατυπωθεί καθαρά από τον Εμπεδοκλή και τον Αναξαγόρα και είχαν δηλωθεί αναλυτικά από τον Δημόκριτο. Αλλά ο Επίκουρος έχει κάνει περισσότερο από το να τις «υιοθετήσει»: έχει παραθέσει απόδειξη γι' αυτές, και κάνοντας αυτό τις έχει συνδέσει άμεσα με τις θεμελιώδεις αρχές του συνολικού συστήματος του. Οι αποδείξεις από τα φαινόμενα και η εμπιστοσύνη στην αίσθηση τις οποίες συνεπάγονται είναι η νέα και χαρακτηριστική προσθήκη.

6 Λουκρ, ii 304 ff.

7 Παρ. 39.

8 Bignone, *Epicuro*, Appendix III, p. 253, βλέπει μια αναφορά σε αυτή την τρίτη έννοια στις λέξεις *ούθεν γάρ ἐστιν εἰς ὃ μεταβάλλει* (ή πώς διαβάζει, ακολουθώντας τον Usener μεταβαλλεῖ). Νομίζω ότι είναι περισσότερο πιθανόν ότι αυτή η φράση αναφέρεται στην πρώτη δυνατότητα και ότι η τρίτη παραλείπεται από τον Επίκουρο.

Με ποια μορφή λοιπόν υπάρχει αυτό το αιώνιο σύμπαν; «με τη μορφή του σώματος (ή της ύλης) και του χώρου (ή, όπως εδώ ο Επίκουρος λέει, [279] «τόπου»)⁹. Ότι το σώμα υπάρχει πιστοποιείται από την καθολική αίσθηση¹⁰: όλοι οι άνθρωποι με όλες τους τις αισθήσεις αντιλαμβάνονται την ύλη. Ότι ο χώρος υπάρχει φαίνεται από την ύπαρξη της κίνησης της ύλης: «και εάν δεν υπήρχε αυτό που ονομάζουμε κενό, και τόπο και ανέγγιχτη φύση (ἀναφής φύσις), τότε τα σώματα δεν θα είχαν που να σταθούν ούτε που να κινηθούν, ενώ όπως φαίνεται κινούνται».

Σε αυτό το σημείο προκύπτουν ορισμένες δυσκολίες, αν και μάλλον από σύγχρονη παρά από αρχαία άποψη. Πρώτον είναι αλήθεια ότι η αίσθηση της ύλης είναι καθολική, αλλά αυτό δεν έχει εμποδίσει φιλοσόφους από το να θέτουν υπό αμφισβήτηση την αντικειμενική πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου, ή να ρωτούν, ποια σημασία, εάν υπάρχει κάποια, μπορεί να συνδεθεί με την δήλωση της ύπαρξης του πέραν από μια νοήμονα ευφυΐα. Αλλά, εάν κλείνουμε να θέσουμε αυτή την αντίρρηση, πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι είναι βασικά μια σύγχρονη δυσκολία, άγνωστη στον αρχαίο κόσμο, και δεύτερον ότι ο Επίκουρος μιλούσε εδώ, όπως πάντοτε, σαν ο μέσος άνθρωπος της κοινής λογικής. Γι' αυτόν, όπως και για τον σύγχρονο επιστήμονα, η ύπαρξη της ύλης έχει αποδειχθεί επαρκώς και οι ιδιότητες της έχουν γίνει επαρκώς γνωστές με τις αισθήσεις. Αλλά μια φορά αρκείται να πάρει σαν σημείο εκκίνησης του αυτό που η «κοινή λογική» έλεγε, χωρίς καμία προσπάθεια να πάει πίσω από αυτήν.

Η δυσκολία που συνδέεται με το συλλογιστικό επιχείρημα με το οποίο ο Επίκουρος συνπέρανε τον χώρο από το γεγονός της κίνησης είναι πιο σοβαρή, επειδή ήταν πρόβλημα το οποίο η αρχαιότητα το είχε πλήρως συζητήσει. Ο Παρμενίδης και οι Ελεάτες, όπως είδαμε¹¹, για να διατηρήσουν την ενότητα του κόσμου, είχαν αρνηθεί και τον χώρο και την κίνηση: ο κόσμος ήταν ένα μοναδικό υλικό *plenum*, συμπαγές «σώμα» χωρίς χώρο, και η εμφάνιση της κίνησης ήταν μόνο ψευδαίσθηση των αισθήσεων. Ενάντια σε αυτή τη θεωρία ο Επίκουρος ήταν δικαιολογημένος, πράγματι ωθείτο, από τις δικές πρώτες αρχές να επαναβεβαιώσει την μαρτυρία των αισθήσεων: αντιλαμβανόμαστε την κίνηση, συνεπώς η κίνηση είναι μια πραγματικότητα. Αλλά [280] είναι απαραίτητο να συμπεράνουμε από αυτό την ύπαρξη του κενού; Κάποιοι σύγχρονοι επιστήμονες, υποστηρίζοντας την υπόθεση του αιθέρα, θα απαντούσαν αρνητικά, και μια πολύ όμοια λύση προτάθηκε από τους σύγχρονους του Επίκουρου, τους Στωικούς. Αυτοί, κάτω από την πίεση της επιθυμίας τους να υποστηρίξουν την θεική ενότητα του κόσμου, υποστήριζαν ότι ολόκληρος ο κόσμος δεν ήταν παρά μόνο μια αρχική ουσία, η οποία εντούτοις ήταν ελαστική και ικανή να υπάρχει σε ποικίλους βαθμούς

9 Παρ. 39. *Ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ πᾶν ἐστὶ <σώματα καὶ τόπος>* . οι λέξεις που λείπουν μπορούν να συμπληρωθούν με βεβαιότητα από άλλα αποσπάσματα. Δες ειδικά το *Περὶ Φύσεως* i, C B fr 14.

10 Δες Λουκρ. i 422 "communis sensus".

11 Μέρος Α, Κεφάλ. Α.

έντασης¹², κάτω από την πιο μεγάλη ένταση εμφανιζόταν σαν πυρ, με λιγότερη ένταση σαν αέρας, με ακόμη λιγότερη σαν ύδωρ, και με την μικρότερη σαν γη. Η κίνηση, από αυτή την άποψη, λοιπόν δεν είναι παρά εναλλαγή μερών, τόση όση θα μπορούσε κάποιος να μετακινήσει τα διάφορα μέρη ενός κομματιού στόκου χωρίς να προκαλέσει θραύση, ή όπως βλέπει κάποιος αλλαγές στη θέση σε ένα καλιδοσκόπιο. Με αυτή την δυνατότητα ο Επίκουρος δεν ασχολείται, ενώ θα πρέπει να ήταν σε χρήση την εποχή που έγραφε την επιστολή του, αλλά το ότι έγινε πραγματικό θέμα για τους μετέπειτα επικούρειους, μπορούμε να το συμπεράνουμε από το γεγονός ότι ο Λουκρήτιος¹³ συναινεί να ασχοληθεί με αυτό. Η κύρια απάντηση του είναι, πράγματι, απλά η επαναδιατύπωση της άποψης της κοινής λογικής: πρέπει να υπάρχει κενός χώρος ώστε εκεί να μπορεί να υπάρχει αρχή της κίνησης. Ένα πράγμα δεν μπορεί να αρχίσει να κινείται εκτός εάν υπάρχει «χώρος» γι' αυτό για να κινηθεί μέσα σε αυτόν. Το δεύτερο του επιχείρημα¹⁴ είναι μια περιγραφή από την εμπειρία – εάν κτυπήσεις μαζί δυο πλατιά σώματα, δηλαδή δυο σανίδες, και μετά τις απομακρύνεις γρήγορα, ο αέρας ορμά να γεμίσει το χώρο ανάμεσα τους: αλλά πρέπει να υπάρχει ένα χρονικό διάστημα κατά το οποίο αυτός ο χώρος είναι άδειος ή «κενός». Το ότι η ίδια η απάντηση του Επίκουρου θα μπορούσε να είναι σε αυτές τις γραμμές μπορεί να συναχθεί με ασφάλεια από το γεγονός ότι στα αμφιλεγόμενα αποσπάσματα¹⁵ σχετικά με την επικούρεια άποψη για τον χώρο τα παραδείγματα έχουν ληφθεί από τέτοιες περιγραφές όπως το εσωτερικό μιας κάσκας ή ενός σκάφους – όχι βεβαίως ότι ο Επίκουρος θα είχε αρνηθεί ότι ήταν γεμάτα με αέρα, αλλά θα είχε μάλλον επιχειρηματολογήσει ότι παρείχαν «ένδειξη» αυτού του κενού χώρου ο οποίος βρίσκεται ανάμεσα σε άτομο και άτομο. Περισσότερο πειστικό είναι το τρίτο επιχείρημα του Λουκρήτιου¹⁶ ότι [281] η «ελαστικότητα» της πρωταρχικής οντότητας, η δύναμη της να συμπυκνώνεται και να αραιώνει, πρέπει η ίδια να συνεπάγεται την ύπαρξη του κενού. Η Στωική άποψη, θα είχε υποστηρίξει ο Επίκουρος, δεν είναι αυτή που προτείνεται άμεσα από την αίσθηση: είναι μια «προσθήκη του νου» την οποία αρνούνται τα «ολοφάνερα γεγονότα» της αίσθησης. Ακόμη μια φορά η «κοινή λογική» είναι αρκετά καλή. Η ύλη λοιπόν και ο χώρος είναι οι μόνες ανεξάρτητες οντότητες: «Και πέραν από αυτά τα δύο πράγματα, τα σώματα και το κενό, τίποτα άλλο δεν μπορούμε να διανοηθούμε,.... που θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό σαν ολοκληρωμένες φυσικές οντότητες και όχι σαν αυτά που ονομάζουν μόνιμες ή παροδικές ιδιότητες των σωμάτων ή του κενού.»¹⁷

Πρέπει να ερωτήσουμε λοιπόν πως πρέπει να φανταστούμε αυτές τις δυο οντότητες, «το σώμα» και τον χώρο; «Και μάλιστα ανάμεσα στα σώματα»,

12 Δες Hicks, pp. 24 ff.

13 Λουκρ. i 370-97.

14 384 ff.

15 Ειδικά Θεμιστίος *παραφρ. Φυσικ. Αριστοτ.* Δ 4, 214. U 273.

16 i 396,7.

17 Επικ. I, παρ. 40. Για την επικούρεια άποψη για τις «μόνιμες ή παροδικές ιδιότητες» δες Κεφάλαιο Δ'.

προχωράει ο Επίκουρος, «υπάρχουν κάποια που είναι σύνθετα (*συγκρίσεις*) και κάποια άλλα από τα οποία αποτελούνται τα σύνθετα».¹⁸ Αυτή είναι κάτι περισσότερο από μια λεκτική εξήγηση: ο όρος «σώμα» είναι από μόνος του διαφορούμενος, επειδή μπορεί να χρησιμοποιηθεί όμοια για τα «σώματα» ή «τα πράγματα» τα οποία αντιλαμβανόμαστε με την αίσθηση ή για τα έσχατα σώματα από τα οποία αποτελούνται. Αλλά η σύγχυση είναι μόνο στιγμιαία και δεν παράγει κάποια σοβαρή δυσκολία είτε στον Επίκουρο είτε στον Λουκρήτιο¹⁹, ο οποίος τον ακολουθεί κάνοντας την διάκριση: επειδή από τη στιγμή που ο χαρακτήρας αυτών των έσχατων σωμάτων έχει προσδιορισθεί, θα υπάρξουν άλλα περιγραφικά ονόματα να χρησιμοποιηθούν γι' αυτά ώστε να τα διακρίνουμε από τα σώματα της αίσθησης. Ποια λοιπόν είναι αυτά; «Αυτά εδώ», λέει ο Επίκουρος, ²⁰« που κάνουν τα σύνθετα, είναι άτμητα (*ἄτομα*) και αμετάβλητα (*ἀμετάβλητα*), (εφόσον δεν θέλουμε όλα τα πράγματα να καταστραφούν στο μη ον, αλλά να παραμείνουν (*ἰσχυρόν τι*), μετά την διάλυση των συνθέτων), εντελώς ανθεκτικά στοιχεία μιας συμπαγούς (*πλήρη*) φύσης, και να μην μπορούν με κανένα τρόπο να διαλυθούν. Συνεπώς, τα πρωταρχικά στοιχεία είναι κατ' ανάγκην οι άτμητες υλικές οντότητες (*ἀτόμους σωμάτων φύσεις*)». Εδώ λοιπόν είναι η πρώτη δήλωση της ατομικής θέσης. Το επιχείρημα με το οποίο υποστηρίζεται τίθεται πολύ περιληπτικά στην παρένθεση και χρειάζεται εξέταση. Μένει στην Ατομική διαμάχη ότι πρέπει να υπάρχει ένα όριο στην διαιρετότητα της ύλης, [282] αλλά αυτό έχει τεθεί και αρνητικά και θετικά. Πρώτον ο Επίκουρος φαίνεται να υποστηρίζει ότι, εκτός εάν υπήρχε τέτοιο όριο, τα πράγματα θα περνούσαν έξω από την ύπαρξη εξολοκλήρου, το οποίο θα ήταν αντίφαση με την αρχή ότι «τίποτα δεν καταστρέφεται στο μη ον». Η ιδέα είναι ότι εάν ήταν δυνατόν να προχωρήσεις διαιρώντας και διαιρώντας θα εύρισκες τελικά ότι η ύλη έχει εξαφανισθεί και ότι έχει φτάσει στο «τίποτα». Αυστηρά αυτό είναι βεβαίως σόφισμα: είναι θεωρητικά δυνατόν, πέραν από τέτοιο φυσικό φράγμα όπως υποθέτει ο Επίκουρος, να προχωρήσουμε διαιρώντας και υποδιαιρώντας επ' άπειρον και ήδη να φτάσουμε μόνο σε μικρότερα και ακόμη μικρότερα σωματίδια ύλης. Και είναι απίθανο ο Επίκουρος να είχε σοβαρά υποστηρίξει το σημείο: είναι μάλλον ένας λαϊκός τρόπος να τεθεί αυτό που εννοούσε. Επειδή το βάρος του επιχειρήματος βρίσκεται στην άλλη, την θετική πλευρά: «αλλά πρέπει να παραμείνει (*ἰσχυρόν τι*) κάτι μόνιμο «ισχυρό»»²¹. Εδώ το επιχείρημα είναι ανεξάρτητο από το σόφισμα της έσχατης διάλυσης στο μη ον. Επειδή εάν η επ' άπειρον διαίρεση ήταν δυνατή, όλα τα σωματίδια της ύλης όσο μικρά και αν ήταν θα ήταν σύνθετα σώματα, επειδή θα μπορούσαν πάντοτε να χωριστούν σε μικρότερα σωματίδια. Αλλά το σύνθετο σώμα σύμφωνα με την άποψη του Επίκουρου είναι πάντοτε μίγμα ύλης και κενού, και η παρουσία

18 Επικ. ι, παρ. 40.

19 ι 483-4.

20 Επικ. ι, 41.

21 Οι λέξεις *ἰσχυρόν τι* είναι δική μου διόρθωση, η οποία έγινε ανεξάρτητα από τον Bignone (*Epicuro*, p 76, n1) για τη λέξη του χειρογράφου *ἰσχύοντα*. Αλλά το σημείο δεν μένει στην διόρθωση, επειδή επιβεβαιώνεται από άλλα αποσπάσματα ειδικά Επικ. ι, παρ. 54 και Λουκρητ. Ι 628 ff. δεξ πιο κάτω. _

του κενού είναι πηγή αδυναμίας: επειδή σημαίνει την δυνατότητα της καταστροφής από εξωτερικά κτυπήματα. Εάν, λοιπόν, όσο χαμηλά και να πάει κάποιος στην κλίμακα της μικρότητας, τίποτα το άφθαρτο δεν πλησιάζεται ποτέ, η ύλη όπως την γνωρίζουμε στα εξωτερικά πράγματα δεν θα υπήρχε, επειδή δεν θα υπήρχε ισχυρό και διαρκές υπόστρωμα – «τίποτα το ισχυρό» - για να την κρατήσει μαζί και να αντέξει τα κτυπήματα της σύγκρουσης.

Το επιχείρημα επαναλαμβάνεται σε δυο άλλα αποσπάσματα στην επιστολή, τα οποία θα ρίξουν κάποιο φως σε αυτό. Στο πρώτο ο Επίκουρος²² συζητά ότι τα άτομα δεν έχουν καμία από τις «δευτερεύουσες ιδιότητες», τις οποίες συσχετίζουμε στα πράγματα: «Επειδή κάθε ιδιότητα αλλάζει, τα άτομα, αντιθέτως, δεν υφίστανται καμία αλλαγή, επειδή όταν διαλύονται τα σύνθετα [283] σώματα πρέπει να μένει κάτι στερεό και αδιάλυτο, κάτι που μπορεί να προκαλέσει αλλαγές». Ακριβώς λοιπόν όπως πρέπει να υπάρχουν άφθαρτα σωματίδια για να εξηγήσουν την δημιουργία και την καταστροφή των φαινομένων, για να εξηγήσουν έτσι τις αλλαγές τους, πρέπει να υπάρχει κάτι το αναλλοίωτο: και αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο από το άτομο, το σκληρό σώμα χωρίς την ανάμιξη του κενού, το οποίο μόνο μπορεί να αντέξει τις επιθέσεις των εξωτερικών κτυπημάτων. Το δεύτερο απόσπασμα²³ είναι περισσότερο άμεσα συνδεδεμένο με το επιχείρημα μας, επειδή εδώ ο Επίκουρος αποδεικνύει ότι τα άτομα πρέπει να έχουν καθορισμένο μέγεθος, δεν μπορεί να είναι «απείρως μικρά». «Είναι επομένως αναγκαίο», λέει, «όχι μόνο να απορρίψουμε την διαίρεση σε όλο και μικρότερα μέρη επ' άπειρον, ώστε να μην εξασθενήσουμε όλα τα πράγματα, και έτσι στην ένωση των συνθέτων σωμάτων να αναγκαζόμαστε να συνθλίβουμε και να σπαταλάμε τα πράγματα που υπάρχουν στο μη όν». Ξανά η ιδέα είναι η ίδια: εάν δεν υπάρχει όριο στην μικρότητα των σωματιδίων δεν υπάρχει μόνιμη αντοχή στο υπόστρωμα. Τα πράγματα γίνονται αδύναμα και μπορούν να αφαιρούνται σιγά-σιγά περνώντας τα όρια της υλικής υπόστασης. Μια περισσότερο εντυπωσιακή και ενδιαφέρουσα μορφή της ίδιας απόδειξης υπάρχει σε ένα διαφορετικό απόσπασμα του Λουκρήτιου²⁴, το οποίο έχει ερμηνευθεί με σαφήνεια από τον Giussani²⁵. Εάν δεν υπήρχε *minimum*, υποστηρίζει ο ποιητής, αλλά ήταν δυνατή η επ' άπειρον διαίρεση της ύλης, τότε, επειδή η διεργασία της διάλυσης είναι ταχύτερη από αυτήν της δημιουργίας, όλα τα πράγματα, δηλαδή τα αισθητά πράγματα, πρέπει να έχουν πάψει να υπάρχουν εδώ και πολύ καιρό. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι η διεργασία της διάλυσης είναι δυο φορές πιο γρήγορη από την δημιουργία, και ότι χρειάζονται δέκα χρόνια για να δημιουργηθεί ένα ζωντανό πλάσμα και να φτάσει στην ωριμότητα του: τότε σε πέντε χρόνια μπορεί να διαλυθεί σε σωματίδια με το μέγεθος από το οποίο άρχισε, και σε δέκα, εάν δεν υπάρχει

22 Παρ. 54.

23 Παρ. 56.

24 i 551-64.

25 *Stud Lucr* 48-52.

όριο στην διαίρεση, τα σωματίδια θα είναι τόσο μικρότερα ξανά. Εάν από αυτά τα σωματίδια ένα όμοιο ον πρέπει τώρα να σχηματισθεί, θα χρειαστεί είκοσι χρόνια, και στην επόμενη περίπτωση σαράντα και ούτω καθ' εξής. Σε όλους αυτούς τους αιώνες που πέρασαν από την δημιουργία του κόσμου, οι δυνάμεις της καταστροφής θα είχαν έτσι το πάνω χέρι ώστε μέχρι τώρα δεν θα είχαν μείνει αισθητά πράγματα. Ξανά, η διαίρεση δεν μπορεί να προχωρήσει στο άπειρο: πρέπει να υπάρχει κάποιο μόνιμο *minimum* «με αντοχή» για να αντέξει [284] τις επιδράσεις της καταστροφής. Το απόσπασμα είναι ασυνήθιστα ενδιαφέρον και ρίχνει σημαντικό φως στο γενικό επικούρειο επιχείρημα.

Αυτός, όπως το αντιλαμβάνομαι, είναι ο ισχυρισμός του Επίκουρου για την ύπαρξη των αδιαίρετων σωματιδίων σαν το μόνιμο υπόστρωμα της ύλης: όχι ότι, χωρίς αυτά, η ύλη θα έπαυε εξολοκλήρου να υπάρχει- επειδή όσο διαιρεμένη μικροσκοπικά, πρέπει ακόμη να συνεχίζει να είναι ύλη- αλλά ότι χωρίς ένα όριο στη διαίρεση, είναι αδύνατο να φτάσουμε σε κάτι εντελώς στερεό, και έτσι αρκετά ισχυρό για να αντέξει τις επιθέσεις της καταστροφής, με άλλα λόγια, τα κτυπήματα άλλων σωματιδίων. Το αποτέλεσμα θα ήταν συνεχής καταστροφή και καθόλου σχηματισμός: με αυτή την έννοια « όλα τα πράγματα θα καταστρέφονταν στο μη ον», επειδή δεν θα υπήρχε δύναμη να κρατήσει τα υπάρχοντα πράγματα όπως ήταν, ή να δημιουργήσει παρόμοια νέα πράγματα.

Το άτομο είναι λοιπόν ένα αναγκαίο αξίωμα για την ύπαρξη του κόσμου όπως τον γνωρίζουμε. Πως πρέπει να το διανοηθούμε; Ορισμένα χαρακτηριστικά έπονται αμέσως από τον ορισμό σαν «αδιαίρετη οντότητα». Πρέπει να είναι εντελώς στερεό²⁶, εντελώς συμπαγές²⁷, και είναι εξολοκλήρου χωρίς κενό²⁸: είναι δηλαδή, καθαρό σώμα χωρίς καθόλου διαστήματα. Από αυτό αμέσως έπεται ότι είναι «αμετάβλητο»²⁹: επειδή η αλλαγή οφείλεται στην μεταβολή της θέσης των μερών και αυτό μπορεί μόνο να προκληθεί στα σύνθετα σώματα, στα οποία υπάρχει πρόσμιξη κενού. Ποιες είναι τότε οι ιδιότητες αυτού του ακατάλυτου, αμετάβλητου σώματος; Είναι σύμφωνα με τον Επίκουρο³⁰, τρεις σε αριθμό, το μέγεθος, το σχήμα, και το βάρος.

Το θέμα του μεγέθους του ατόμου ήταν ήδη, όπως έχουμε δει, πρόβλημα με ιστορία στην Ατομική θεωρία. Ο Λεύκιππος³¹ επιθυμώντας να επιμείνει στην ακραία τους μικρότητα είχε δηλώσει ότι ήταν «χωρίς μέρη» (*άμερῆ*). Ο Δημόκριτος³², βλέποντας ότι θα μπορούσε επίσης να λεχθεί ότι ήταν 285

26 στερεόν, παρ. 54.

27 πλήρη τὴν φύσιν ὄντα, παρ. 41.

28 ἀμέτοχα κενού, Αέτ. 1 3 18. U 267.

29 ἀμετάβλητα, παρ. 41.

30 Παρ. 54. τὰς ἀτόμους νομιστέον μηδεμίαν ποιότητα τῶν φαινομένων προσφέρεσθαι πλήν σχήματος καὶ βάρους καὶ μεγέθους.

31 Δες σελ. 78

32 Δες σελ.125,126.

χωρίς μέγεθος, δηλαδή, χωρίς υλική ύπαρξη, είχε αρνηθεί αυτό και πήγε τόσο μακριά όσο για να υποστηρίξει ότι μερικά από αυτά ήταν ακόμη «πολύ μεγάλα». Ο Επίκουρος³³ ασχολήθηκε με το θέμα με περισσότερο συστηματικό και φιλοσοφικό τρόπο.

«Επιπλέον ούτε πρέπει να θεωρούμε», λέει, «ότι τα άτομα έχουν κάθε δυνατό μέγεθος, εάν δεν θέλουμε να βρεθούμε σε αντίφαση με τη μαρτυρία των φαινομένων, αλλά πρέπει να δεχθούμε ότι υπάρχουν κάποιες παραλλαγές ως προς τα μεγέθη τους... Και ούτε χρειάζεται, για να εξηγήσουμε τις διαφορές των ιδιοτήτων των πραγμάτων, η ύπαρξη κάθε δυνατού μεγέθους στα άτομα, διότι τότε θα έπρεπε να είχαμε κάποια άτομα ορατά, κάτι που δεν φαίνεται να έχει γίνει ποτέ, ούτε είναι δυνατό να φανταστούμε πως θα μπορούσε ένα άτομο να γίνει ορατό. »

Εδώ λοιπόν είναι η απάντηση στον Δημόκριτο: η αισθητηριακή αντίληψη είναι ενάντια στη θεωρία του: πρέπει να υπάρχει ένα άνω όριο μεγέθους, διαφορετικά τα άτομα θα ήταν ορατά. Τι συμβαίνει με το κάτω όριο; Έπεται βεβαίως από τον ίδιο τον ορισμό του ατόμου, σαν όριο της διαίρεσης, ότι δεν μπορεί να έχει άπειρη μικρότητα, αλλά ο Επίκουρος προχωρά να απαντήσει στην ερώτηση με ένα έξυπνο και πολύ χαρακτηριστικό επιχειρήμα. Αυτό το επιχειρήμα πρέπει να μελετηθεί στο πρωτότυπο και να συγκριθεί με μια μάλλον πιο σαφή, αλλά λιγότερο ανυπολόγιστης αξίας έκδοση του Λουκρήτιου³⁴. Θα προσπαθήσω εδώ να δώσω την ουσία του σε όσο το δυνατό περισσότερο απλή μορφή³⁵. Ο Επίκουρος προσφεύγει ως συνήθως στα γεγονότα της αίσθησης: και η προσφυγή συνεπάγεται την έκφραση ισχυρών αμφιλεγόμενων απόψεων σε σχέση με την περιοχή και την έκταση. «όχι μόνο δεν μπορούμε να δεχθούμε άπειρη διαίρεση, αλλά δεν μπορούμε να υποθέσουμε μια «άπειρη πρόοδο από το μικρότερο στο μικρότερο (μετάβασις εἰς ἄπειρον ἐπὶ τοῦλαπτον)»». Ο ισχυρισμός του εδώ κατευθύνεται πρωτίστως ενάντια στην γεωμετρική άποψη της επιφάνειας ή της έκτασης, η οποία υποστήριζε ότι η επιφάνεια ήταν εντελώς συνεχής, και ότι ήταν δυνατόν, θεωρώντας για παράδειγμα μια γραμμή για να περάσουμε συνεχώς σε μικρότερα και ακόμη μικρότερα μέρη επ' άπειρον: η ιδέα εκφράζεται με σαφήνεια στην πολύ γνωστή ιστορία του Αχιλλέα και της χελώνας. Ενάντια σε αυτή τη θεωρία ο Επίκουρος υποστηρίζει την άποψη της κοινής λογικής που στηρίζεται στην εμπειρία της αίσθησης. Εάν πάρουμε κάποιο αντικείμενο και προσπαθήσουμε κοιτώντας [286] το για να αναλύσουμε την επιφάνεια του, βρίσκουμε ότι μπορούμε πράγματι να προχωρήσουμε από μικρότερα σε μικρότερα μέρη για μεγάλη απόσταση: αλλά τελικά φτάνουμε σε ένα σημείο – όχι γεωμετρικό αλλά υλικό σημείο (ἄκρον)- το οποίο είναι το μικρότερο ορατό πράγμα³⁶. Εάν προσπαθούσαμε να δούμε κάποιο μικρότερο μέρος, θα έπρεπε να βγούμε εντελώς έξω από την τάξη του αντιληπτού. Πράγματι, αυτό το ίδιο το σημείο είναι ορατό μόνο σαν μέρος ενός μεγαλύτερου συνόλου: είναι «διακριτό, αλλά όχι αντιληπτό από μόνο του» (διαληπτὸν εἰ μὴ καθ'

33 Παρ. 55-56.

34 i 599-634.

35 Δες Giussani, *Stud Lucr*, 64-72. Hicks, op. cit, pp 242-50. CB notes ad loc.

36 Μπορούμε ίσως να περιγράψουμε την ιδέα καλύτερα στον εαυτό μας με το παράδειγμα το ακραίου σημείου μιας βελόνας.

ἑαυτὸ θεωρητὸν), και εἰάν προσπαθήσουμε να κοιτάξουμε στο «δεξιὸ ἢ το αριστερὸ μέρος» του, θα βρούμε ὅτι το μάτι μας ἔχει στην πραγματικότητα απομακρυνθεῖ στο ἐπόμενο παρόμοιο σημεῖο. Ἐχουμε τότε σε αὐτὸ το σημεῖο φτάσει σε κάτι πέραν ἀπὸ το ὁποῖο περαιτέρω πρόοδος σε κάτι μικρότερο εἶναι ἀδύνατη (ἀμετάβατον): με ἄλλες λέξεις, η ἐπιφάνεια δεν εἶναι συνεχῆς και δεν ἐπιτρέπει ἐπ' ἀπειρον πρόοδο, ἀλλὰ εἶναι μια σειρά διακριτῶν *minima*. Ἐπιπλέον, αὐτὰ τα «ελάχιστα μέρη» (*minimae partes*) παρέχουν ἓνα πρότυπο μέτρησης: καθὼς περνάμε ἀπὸ το ἓνα ἀπὸ αὐτὰ στο ἄλλο, μπορούμε – ἢ μπορούσαμε, εἰάν εἶχαμε υπομονή- να προχωρήσουμε μέχρι να φτάσουμε στο τελευταῖο σημεῖο, μετὰ να τα μετρήσουμε και ἔτσι ἀπὸ τον ἀριθμὸ τους να υπολογίσουμε το μέγεθος του αντικειμένου. Αὐτὸ, υποστηρίζει ο Ἐπίκουρος, εἶναι η μόνη θέαση τῆς ἐπιφάνειας η ὁποία εἶναι ἐγγυημένη ἀπὸ τὴν «ἀμεση ἀντίληψη», και η ἀντίθετη θέαση οφείλεται στην μόλυνση τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη πρόσθεση τῆς γνώμης. Ἀλλὰ, εἰάν περάσουμε ἀπὸ τον κόσμον τῆς αἴσθησης στον κόσμον τῆς σκέψης, γνωρίζουμε ὅτι ἀκόμη αὐτὰ «τα σημεῖα», «τα ελάχιστα μέρη» για τὴν ἀντίληψη, εἶναι τα ἴδια ἀθροίσματα (ὄγκοι) ἀπείρως μικρότερων σωματιδίων: με τὴ σκέψη η διαίρεση μπορεί ἀκόμη να προχωρήσει. Ἀλλὰ στον κόσμον τῆς σκέψης η ἀναλογία ἰσχύει ἀκόμη: τελικὰ φτάνουμε στο «ελάχιστο δυνατό» (ἐλάχιστα), τα *minima* τῆς ἔκτασης. Δεν εἶναι ὁμοίως διαχωρίσιμα: μπορούν μόνο να ὑπάρχουν σαν μέρη του ἀτόμου. Δεν συνενώνονται ποτέ για να το σχηματίσουν, δεν χωρίζονται σε αὐτὸ ἀπὸ το κενό, δεν μπορούσαν τα ἴδια να ἔχουν «δυνάμεις»³⁷, ἀλλὰ μπορούν με τὴ σκέψη να διακρίνονται. Εἶναι ἐπίσης και «οριακὰ σημεῖα» (πέρατα) και ἀπὸ τον ἀριθμὸ τους μπορεί με τὴ σκέψη να υπολογισθεῖ το μέγεθος του ἀτόμου τα ὁποία το συνθέτουν. Ο κόσμος τῆς σκέψης [287] ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς (ἀναλογία κέχρηται) με τον κόσμον τῆς αἴσθησης: στον κόσμον τῆς αἴσθησης ἔχουμε το ορατὸ σῶμα που ἀποτελεῖται ἀπὸ «εὐδιάκριτα» σημεῖα, στον κόσμον τῆς σκέψης το ἄτομο που ἀποτελεῖται ἀπὸ «αχώριστα» μέρη. Αὐτὴ η ἐπινοητικὴ ἀναλογία μας ἔδωσε τότε τὴν ἀπάντηση στον Λεύκιππο και τους κριτικούς του και στον Δημόκριτο: τα ἄτομα δεν εἶναι «χωρὶς μέρη» (ἀμερῆ) με τὴν ἔννοια ὅτι ἔχουν μέγεθος και μέρη «διακριτὰ» με τὴ σκέψη, εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά χωρὶς μέρη με τὴν ἔννοια ὅτι δεν ἔχουν σχηματισθεῖ ἀπὸ μέρη τα ὁποία θα μπορούσαν να διαχωρισθῶν. Με ἄλλα λόγια το ἄτομο ἔχει μέγεθος, δηλαδή μετρήσιμη ἔκταση, ἀλλὰ παραμένει μια «αδιαίρετη οντότητα». Το μέγεθος του ἀτόμου τότε δεν εἶναι οὔτε «πολύ μεγάλο» οὔτε ἀπείρως μικρό: εἶναι ἐξαιρετικὰ μικροσκοπικὸ ἀλλὰ με ἓνα κατώτερο ὅπως ἐπίσης και ἓνα ἀνώτερο ὄριο.

Ἐπιπλέον ὑπάρχουν κάποιες παραλλαγές στα μεγέθη των ἀτόμων: « Διότι ἀν δεχθῶμε αὐτὸ το πρᾶγμα θα μπορούσαμε να ἐρμηνεύσουμε καλύτερα ὅσα σχετίζονται με τις αἰσθήσεις και με τα συναισθήματα»³⁸. Ὅπως θα δούμε ἀργότερα³⁹, η διαφορά στο μέγεθος των συστατικῶν ἀτόμων εἶναι μεγάλος

37 Λουκρ. ἰ 628-34.

38 Ἐπικ. ἰ, παρ. 55.

39 Δες σελ. 354.

παράγοντας στην παραγωγή διαφοράς των ιδιοτήτων στα πράγματα. Το ότι τα άτομα θα έχουν σχήμα πιστοποιείται από το γεγονός ότι έχουν μέγεθος, αλλά τώρα που έχουμε την θεωρία των ελαχίστων μερών, μπορούμε να προχωρήσουμε πιο κάτω: επειδή είναι φανερό ότι το σχήμα του ατόμου ποικίλει ανάλογα με τον αριθμό και την διάταξη των «ελαχίστων μερών». Ένας εφευρετικός κριτικός⁴⁰ βρήκε κάποιες από αυτές τις διαφορές. Εάν, για παράδειγμα, υποθέσουμε, ότι τα *minimae partes* είναι κύβοι με ακριβώς ίδιο μέγεθος, τότε, εάν ένα άτομο περιέχει μόνο δυο, μπορεί να έχει μόνο ένα

σχήμα , εάν περιέχει τρία, δυο σχήματα και , εάν τέσσερα, πέντε

σχήματα σε ένα επίπεδο , , , , , και δυο επιπλέον σε δυο επίπεδα, καθώς ένα από τα μέρη στο τελευταίο σχήμα έχει τοποθετηθεί στην κορυφή είτε ενός από τα γειτονικά του, είτε αυτού στην απέναντι γωνία: με πέντε και έξη μέρη οι δυνατότητες αυξάνονται [288] πάρα πολύ. Πρέπει να υποθέσουμε λοιπόν ότι αυτή διεργασία της μεταβολής μπορεί να συνεχίζεται επ' άπειρον, ή υπάρχει όριο στις δυνατές μεταβολές; Η απάντηση του Επίκουρου είναι ξανά προσεκτικά μελετημένη: ο αριθμός των διαφορετικών ατομικών σχημάτων⁴¹ είναι απροσδιόριστα μεγάλος: (ἀπερίληπτον), αλλά όχι άπειρος. Πρέπει να είναι « ασύλληπτα μεγάλος»: « Επειδή δεν είναι δυνατόν, να προκύψει τέτοια ατελείωτη ποικιλία σωμάτων από τα ίδια σχήματα των ατόμων εάν αυτά είναι σε περιορισμένο αριθμό». Τα φαινόμενα, ως συνήθως, δίνουν την «ένδειξη»: οι ποικιλίες των συνθέτων σωμάτων οφείλονται εν πολλοίς στην διαφορά του σχήματος των ατόμων που τα αποτελούν, και δεν θα ήταν δυνατόν να εξηγήσουμε αυτές τις ποικιλίες, εάν φανταζόμασταν συγκριτικά κάποιον μικρό αριθμό ατομικών σχημάτων. Γιατί λοιπόν υπάρχει όριο στον αριθμό; Ο ίδιος ο Επίκουρος δεν μας δίνει κάποια αιτία, αλλά ο Λουκρήτιος⁴² προτείνει δυο αποδείξεις, τόσο χαρακτηριστικά επικούρειες ώστε πρέπει να αντιπροσωπεύουν την κανονική παράδοση της σχολής. Η πρώτη είναι ένα επιχείρημα που προτείνεται από την «νοητική αντίληψη»: η ποικιλία στο σχήμα, όπως είδαμε, μπορεί μόνο να αποκτηθεί υποθέτοντας μια αύξηση στον αριθμό των ελαχίστων μερών: ή, με άλλα λόγια, μια αύξηση στο μέγεθος. Εάν αυτή η διεργασία συνεχιζόταν επ' άπειρον, θα φτάναμε ξανά σε άτομα τόσο μεγάλα ώστε να γίνονται αντιληπτά από τις αισθήσεις: θα είμασταν ένοχοι για την πλάνη του Δημόκριτου⁴³. Η δεύτερη στηρίζεται στις «ενδείξεις» των φαινομένων: οι ποικιλίες των ιδιοτήτων στα πράγματα προκαλούνται από τις ποικιλίες του ατομικού σχήματος: αλλά ακόμη οι ποικιλίες των πραγμάτων είναι περιορισμένες. Υπάρχει ακραίο στην ομορφιά και την ασκήμια, ακριβώς όπως υπάρχει στο θερμό και στο ψυχρό. Αλλά εάν υπήρχαν άπειρες ποικιλίες ατομικού σχήματος, δεν θα υπήρχε

40 Brieger, Jahrbuch Fleck, 1875, p. 630, αναφέρεται από τον Giussani στον Λουκρ. li 483.

41 Επικ. i παρ. 42.

42 ii 481-521

43 Δες σελ. 285.

τέτοιος περιορισμός των ιδιοτήτων: όλα αυτά που βρίσκουμε περισσότερο όμορφα και περισσότερο απαίσια εδώ και πολύ καιρό θα είχαν ξεπεραστεί. Πρέπει να συμπεράνουμε λοιπόν ότι αυτές οι ποικιλίες στο σχήμα στα άτομα είναι απροσδιόριστα μεγάλες, αλλά όχι άπειρες. Από την άλλη μεριά ο αριθμός των ατόμων κάθε ιδιαίτερου σχήματος είναι άπειρος⁴⁴, επειδή εάν δεν ήταν έτσι (ο λόγος δίνεται ξανά από τον Λουκρήτιο⁴⁵), το γενικό σύνολο των ατόμων θα ήταν το ίδιο περιορισμένο – που δεν είναι [289] η περίπτωση. Οι ιδέες που συνδέονται με το σχήμα των ατόμων δεν είναι τόσο διεισδυτικές όσο αυτές που συνδέονται με το μέγεθος τους, αλλά είναι ιδιαίτερα μελετημένες προσεκτικά και σχηματίζουν ενδιαφέρον παράδειγμα της χρήσης των αρχών του Κανόνα.

Τρίτον, τα άτομα έχουν βάρος⁴⁶. Το θέμα εάν το βάρος είναι ιδιότητα των ατόμων έχει, όπως έχουμε ήδη δει, μια πολύ πολύπλοκη ιστορία στην Ατομική θεωρία. Ο Λεύκιππος δεν κάνει καμία αναφορά στο βάρος και μπορεί να ληφθεί σαν βέβαιο ότι δεν απέδιδε βάρος στα άτομα. Ως προς τη στάση του Δημόκριτου ακόμη μαίνεται διαμάχη, αλλά έχουμε δει λόγους να σκεφθούμε ότι δεν το θεωρούσε σαν απόλυτη ιδιότητα των ατόμων⁴⁷, αλλά μόνο σαν παράγωγο από το μέγεθος τους που μπαίνει σε κίνηση στην κοσμική «δίνη». Θα μπορούσαμε συνεπώς να υποθέσουμε φυσικά ότι η ιδέα εισήχθη στο σύστημα από τον ίδιο τον Επίκουρο για να εξηγήσει την «προς τα κάτω» κίνηση των ατόμων στο χώρο. Αυτό το συμπέρασμα γίνεται εντούτοις απίθανο από ένα απόσπασμα του Λουκρήτιου⁴⁸ στο οποίο, προφανώς ακολουθώντας τον Επίκουρο, επιχειρηματολογεί ενάντια στην ιδέα ότι η μεταβολή στο βάρος ήταν η αιτία η οποία έκανε ικανά τα άτομα να συναντώνται στην πτώση τους προς τα κάτω, με την αιτιολογία ότι στο κενό, το οποίο δεν προσφέρει αντίσταση, όλα τα σώματα, όποιο και αν είναι το βάρος τους, πρέπει να πέφτουν με την ίδια «ατομική» ταχύτητα. Είναι αλήθεια ότι ο Λουκρήτιος βάζει αυτή την ιδέα σαν υπόθεση⁴⁹, αλλά είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι δεν επιχειρηματολογεί ενάντια σε κάποια οριστική πρόταση σε αυτές τις γραμμές, και εάν είναι έτσι, η ιδέα του βάρους σαν η απόλυτη ιδιότητα των ατόμων και η αιτία της προς τα κάτω κίνησης πρέπει να έχει εισαχθεί από κάποιον στην ατομική θεωρία πριν από τον Επίκουρο- πιθανόν από τον Ναυσιφάνη. Εν όψει της ιστορίας της συζήτησης είναι οπωσδήποτε περίεργο ότι δεν βρίσκουμε επιχείρημα για το θέμα αυτό στον Επίκουρο. Αρκείται στη μόνη αναφορά του βάρους⁵⁰ μαζί με το μέγεθος και το βάρος σαν μια από τις ιδιότητες των ατόμων. Ο Λουκρήτιος το θεωρεί δεδομένο από την αρχή μέχρι το τέλος, και μόνο σε ένα απόσπασμα του *Placita*⁵¹ βρίσκουμε κάθε είδος [290] καταγεγραμμένης απόδειξης, μια απόδειξη, όπως μπορούσε

44 *Καθ' ἐκάστην δὲ σχημάτισιν ἀπλῶς ἄπειροί εἰσιν αἱ ὅμοιοι*, παρ. 42.

45 ii 522-68.

46 *Επικ.* i παρ. 54.

47 *Δες Μέρος Α'*, Κεφάλαιο Γ' παρ 3.

48 ii 225 ff.

49 ii 225, “quod si forte aliquis credit”

50 *Επικ.* i παρ. 54.

να αναμένεται, από το γεγονός της κίνησης: «πρέπει να υπάρχει ανάγκη, λέει ο Επίκουρος, τα σώματα (άτομα) να κινούνται από το κτύπημα του βάρους τους: επειδή διαφορετικά δεν θα κινούνται». Είναι σαφές ότι αυτό ήταν το επιχείρημα του ίδιου του Επίκουρου, πέραν από την μαρτυρία του Πλούταρχου, από τα αποσπάσματα στα οποία μιλά για την «φυσική προς τα κάτω κίνηση των ατόμων που οφείλεται στο βάρος τους»⁵². Επίσης υπάρχουν λόγοι που μπορεί να προταθούν για την απουσία ρητού επιχειρήματος σε αυτό το θέμα. Πρώτον το βάρος των ατόμων είναι άμεσο συμπέρασμα από το μέγεθος τους : η συμπαγής ύλη, έχοντας μέγεθος, πρέπει να έχει και βάρος: μόλις χρειάζεται απόδειξη όταν η ιδέα του «βάρους» έχει γίνει σαφής. Από την άλλη μεριά -μια πιο έξυπνη εξέταση- ενώ οι διαφορές στο μέγεθος και το σχήμα στα άτομα δημιουργούσαν σημαντικά αποτελέσματα, η διαφορά στο βάρος δεν είναι αποτελεσματική. Επειδή για τα άτομα, που κινούνται πάντοτε στο κενό με ίση ταχύτητα, η διαφορά του βάρους⁵³ δεν παράγει διαφορά στην κίνηση, και στα σύνθετα σώματα όπου η διαφορά στο βάρος πρώτα αρχίζει να ξεχωρίζει, δεν είναι το βάρος των ιδιαίτερων ατόμων που ενδιαφέρει, αλλά το βάρος του συνόλου της ύλης σε σύγκριση με το σύνολο του κενού⁵⁴. Τα άτομα λοιπόν έχουν βάρος, και εφόσον είναι συμπαγής ύλη χωρίς πρόσμιξη κενού, το βάρος τους ποικίλει άμεσα με το μέγεθος τους: το βάρος τους είναι επιπλέον η αιτία της φυσικής τους κίνησης «προς τα κάτω», αλλά η διαφορά στο βάρος δεν έχει επίδραση μέχρις εδώ σε ότι αφορά την ταχύτητα.

Το μέγεθος, το σχήμα, και το βάρος αποδεικνύονται έτσι ότι είναι ιδιότητες των ατόμων, αλλά πέραν από αυτές δεν έχουν άλλες ιδιότητες⁵⁵. Εδώ θα μπορούσαμε να δούμε ότι η μαρτυρία των αισθήσεων ήταν ενάντια σε τέτοιο συμπέρασμα: όλα τα πράγματα τα οποία μπορούμε να αντιληφθούμε έχουν άλλες ιδιότητες, χρώμα, οσμή, ήχο, ψυχρό, θερμό και ούτω καθ' εξής: θα μπορούσαμε [291] λογικά να συμπεράνουμε ότι και τα άτομα ήταν με όμοιο τρόπο προικισμένα⁵⁶, ότι τα λευκά πράγματα είχαν γίνει από λευκά άτομα, τα μαύρα από μαύρα, και ούτω καθ' εξής. Αλλά αυτή θα ήταν μια λανθασμένη υπόθεση. Επειδή όλες οι ιδιότητες υπόκεινται σε αλλαγή⁵⁷: το κύμα το οποίο ήταν πράσινο για μια στιγμή γίνεται λευκό την επόμενη⁵⁸, τα χρώματα στην ουρά του παγωνιού μετακινούνται πάντοτε, καθώς το φως κτυπά πάνω σ'

51 [Πλούταρχ.] *Plac Philos* 1 3 26. U 275. *ὁ δὲ Ἐπίκουρος τούτοις καὶ τρίτον βάρος προσέθηκεν ἀνάγκη γὰρ, φησί, κινεῖσθαι τὰ σώματα τῆ τοῦ βάρους πληγῆ. Δεν έχω αμφιβολία ότι το χειρόγραφο γράφοντας πληγῆ είναι εδώ σωστό και όχι η διόρθωση του Usener ὀκλή. Ότι ο Επίκουρος μιλούσε για το «κτύπημα» του βάρους αποδεικνύεται από την όμοια παράθεση στον Αετ. 1 3 18, D (Democretus) A 47. *ἀνάγκη κινεῖσθαι τὰ σώματα τῆ τοῦ βάρους πληγῆ. Δες Κικερ. De fato*, 20 46, D ομοίως.*

52 Παρ. 61 *ἢ κάτω διὰ τῶν ἰδίων βαρῶν: ἢ ἔξωθεν ἢ ἐκ τοῦ ἰδίου βάρους. Δες τις πιο άμεσες αναφορές στον Λουκρ. ii 84 και 215-16.*

53 Δες σελ. 313.

54 Δες Λουκρ. i 358-69.

55 Επικ. i παρ. 54.

56 Λουκρ. ii 731 ff.

57 Επικ. I παρ. 54. *Ποιότης γὰρ πᾶσα μεταβάλλει αἱ δὲ ἄτομοι οὐδὲν μεταβάλλουσιν.*

58 Λουκρ. ii 766 ff.

αυτήν⁵⁹ αλλά τα άτομα δεν μπορούν να αλλάζουν. Είναι, όπως έχει αποδειχθεί, αμετάβλητα και δεν πρέπει να τους αποδίδουμε ιδιότητες οι οποίες συνεπάγονται μεταβολή. Πως λοιπόν μπορούμε να εξηγήσουμε σε ατομική βάση τις μεταβαλλόμενες ιδιότητες των πραγμάτων; Τα αμετάβλητα άτομα είναι αυτά τα ίδια η αιτία της αλλαγής: «πρέπει να μένει κάτι στερεό και αδιάλυτο,... κάτι που μπορεί να προκαλέσει αλλαγές: που δεν θα καταλήγουν στο μη όν ούτε θα γίνονται από το μη όν, αλλά αλλαγές που γίνονται με μεταθέσεις κάποιων ατόμων, και κάποτε με προσθήκες ή απομειώσεις κάποιων άλλων»⁶⁰. Όλες οι ιδιότητες των πραγμάτων οφείλονται έτσι στην ατομική τους συγκρότηση: οι αρχικές τους ιδιότητες είναι δεδομένες σε αυτά από το μέγεθος και το σχήμα και την διεύθυνση των ατόμων τα οποία τα συνθέτουν, η αλλαγή στις ιδιότητες τους προκαλείται από την αμοιβαία αλλαγή θέσης και τάξης ανάμεσα στα άτομα, και σε μερικές περιπτώσεις επειδή κάποια από τα αρχικά άτομα αποσπώνται ή νέα προστίθενται. Ούτε αυτό είναι δύσκολο να το διανοηθούμε, όταν θυμόμαστε ότι τα άτομα μέσα στα σύνθετα σώματα βρίσκονται συνεχώς σε κίνηση⁶¹, κάποτε συγκρουόμενα το ένα με το άλλο και ξεκινώντας προς νέες κατευθύνσεις, έτσι ώστε σε κάθε αντιληπτή στιγμή του χρόνου η θέση τους και η διεύθυνση τους μεταβάλλεται: το θαύμα είναι μάλλον κατά την άποψη του Επίκουρου ότι οι ιδιότητες των πραγμάτων έπρεπε να παραμένουν τόσο σταθερές όσο είναι. Εδώ βρισκόμαστε ακόμη μια φορά στις γραμμές της ατομικής παράδοσης: οι διαφορές στην ιδιότητα οφείλονται στις τρεις «διαφορές» των ατόμων που αρχικά τέθηκαν ως αξίωμα από τον Λεύκιππο, οι διαφορές στο σχήμα, στη θέση, και την διεύθυνση. Ο Επίκουρος βεβαίως δεν αρκείται μόνο στην παράδοση, αλλά ως συνήθως προσφεύγει στα φαινόμενα: ακόμη και σε αντιληπτά πράγματα [292] τα οποία αλλάζουν το σχήμα τους με αμοιβαία εκ νέου διεύθυνση των μερών τους, βλέπουμε ότι άλλες ιδιότητες μεταβάλλονται, αλλά το σχήμα των μερών παραμένει το ίδιο. Έτσι λοιπόν σε όλες τις αλλαγές. Τα άτομα με τα αμετάβλητα σχήματα τους προκαλούν τις διαφορές και τις μεταβολές στις ιδιότητες των πραγμάτων. Η ιδέα έχει αναπτυχθεί πολύ από τον Λουκρήτιο⁶², ο οποίος παραθέτει μια σειρά από αποδείξεις για να δείξει ότι τα άτομα δεν έχουν χρώμα και μετά ευσυνείδητα χρησιμοποιεί την ίδια έννοια για τις ιδιότητες που είναι αντιληπτές από τις άλλες αισθήσεις. Δεν χρειαζόμαστε να εξετάσουμε τα επιχειρήματα του με λεπτομέρεια, αλλά πρέπει εδώ να σημειώσουμε μια πολύ σημαντική προσθήκη, η οποία δεν προτείνεται στην περισσότερο περιληπτική μεταχείριση του Επίκουρου. Όχι μόνο είναι τα άτομα χωρίς ιδιότητες, αλλά είναι επίσης χωρίς αίσθηση⁶³: εδώ ξανά η αναλογία θα μπορούσε να μας οδηγήσει στον κακό το δρόμο και θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτά τα άτομα τα οποία αποτελούν την «ψυχή» μας είναι τα ίδια προικισμένα με αίσθηση. Αλλά αυτή δεν είναι η περίπτωση: όλα τα άτομα είναι εντελώς χωρίς αίσθηση και η αίσθηση και η συναίσθηση σε μας οφείλεται μόνο σε ιδιαίτερες

59 806 ff.

60 Επικ. i 54.

61 Δες σελ. 330-7.

62 ii 730-864.

63 ii 865-990

κινήσεις από μέρους μιας ειδικής σύνθεσης των ατόμων: όπως η διευθέτηση καταλήγει σε ιδιότητες, έτσι η κίνηση μπορεί να παράγει αίσθηση. Είναι προφανές ότι αυτή η θέση θα φανεί ότι έχει μεγάλη σημασία, όταν φτάσουμε να εξετάσουμε την επικούρεια ψυχολογία.

Αυτή η άρνηση των ιδιοτήτων στα άτομα από τον Επίκουρο ήταν το αντικείμενο σημαντικής κριτικής στην αρχαιότητα⁶⁴. Πρώτον οι κριτικοί ρωτούσαν πως μπορούσαν τα άτομα χωρίς ιδιότητες μόνο «με την ένωση τους» να δημιουργούν πράγματα με ιδιότητες. Δεύτερον επιχειρηματολογούσαν ότι η θεωρία του Επίκουρου ήταν στην πραγματικότητα μια άρνηση της πραγματικότητας της ιδιότητας: εάν η ιδιότητα δεν ανήκε στα άτομα -τις μόνες υλικές πραγματικότητες- ήταν στα πράγματα ψευδαίσθηση. Ο Δημόκριτος είχε δίκιο όταν έλεγε ότι οι ιδιότητες υπήρχαν μόνο φαινομενικά (νόμω) : οι αισθήσεις έκαναν λάθος να τις αποδίδουν στα πράγματα, και δεν ήταν συνεπώς αλάνθαστες. Και οι δυο κριτικές ευδιάκριτες και σημαντικές, αλλά και οι δυο μένουν στην αποτυχία να εκτιμήσουν την αληθινή άποψη του Επίκουρου για τη φύση των συνθέτων σωμάτων. Εάν ένα σύνθετο σώμα ήταν μόνο άθροισμα ατόμων- [293] μια συλλογή ατόμων, όπως ήταν, χωρισμένα αυθαίρετα από τα πλήθη των ατόμων που τα περιβάλλουν (όπως οι παλαιοί αστρονόμοι ξεχώριζαν έναν «αστερισμό» από τα άστρα που τον περιβάλλουν) τότε αυτές οι κριτικές θα ήταν αληθινές: τα άτομα δεν μπορούσαν να αποκτήσουν νέες δυνάμεις στο σύνθετο σώμα και πρέπει να παραμείνουν όπως ήταν πάντα. Αλλά αυτή δεν ήταν καθόλου η άποψη του Επίκουρου: το σύνθετο σώμα γι' αυτόν δεν ήταν μόνο άθροισμα, αλλά μια νέα οντότητα, σχεδόν ένας «οργανισμός» (σύστημα), ή, όπως το αποκαλεί ο Λουκρήτιος ξανά και ξανά, ένα *concilium*. Στον οργανισμό του συνόλου τα άτομα αποκτούσαν συλλογικά νέες ιδιότητες και χαρακτηριστικά τα οποία σαν αποσπασμένα ανεξάρτητα άτομα δεν θα μπορούσαν ποτέ να αποκτήσουν: κανένας αριθμός ανεξαρτήτων ατόμων δεν μπορούσε να έχει χρώμα, αλλά ενωμένα αυτά σε μια νέα οντότητα του συνόλου, και αποκτούσε χρώμα. Η ιδέα είναι σημαντική και γόνιμη και θα τη συναντήσουμε ξανά στην επικούρεια κινηματική και ψυχολογία. Επιπλέον αυτό το σύνολο είναι μια πραγματικότητα, όχι μια ψευδαίσθηση: η πραγματικότητας του για την αίσθηση είναι τόσο μεγάλη όσο η πραγματικότητα των ατόμων για τη σκέψη: γίνεται αντιληπτή άμεσα με την αισθητηριακή αντίληψη, όπως τα άτομα γίνονται αντιληπτά με την «νοητική αντίληψη». Και αυτό μεταφέρει μαζί του την πραγματικότητα των ιδιοτήτων του: πράγματι, είναι με την αντίληψη των ιδιοτήτων του που η υπάρξη ενός πράγματος γίνεται γνωστή. Το να συζητάμε λοιπόν ότι καμία ιδιότητα την οποίαν δεν κατέχουν τα ιδιαίτερα άτομα δεν είναι «πραγματική» στο σύνθετο σώμα, σημαίνει ότι παρανοούμε βασικά την επικούρεια θέση. Υπάρχουν δυο κόσμοι, ή μάλλον δυο μέρη του ίδιου κόσμου, ο ένας που γίνεται γνωστός με τις αισθήσεις, ο άλλος με την «νοητική αντίληψη», και οι δυο είναι εξίσου πραγματικοί, και περνώντας από τον έναν στον άλλον, η ύλη απόκτά νέες ιδιότητες. Η έννοια στην πραγματικότητα,

64 Δες Πλουταρχ. *Προς Κλωτ.* 8, p 1111a, και άλλες πηγές που παρατίθενται στο U 288.

όπως είδαμε, αποτελεί τη βάση του Κανονικού⁶⁵, και να την χάσουμε από τα μάτια μας στη φυσική θεωρία σημαίνει ότι παρανοούμε όλον τον Επίκουρο.

Πρέπει τώρα να γυρίσουμε στην αντίληψη του Επίκουρου για τον χώρο, επειδή, αν και από τη φύση της περίπτωσης δεν είναι τόσο περίπλοκη όσο αυτή των ατόμων, περιέχει κάποιες δυσκολίες οι οποίες δεν μπορούν να κρυφτούν. Το συλλογιστικό επιχείρημα με το οποίο συμπέρανε την ύπαρξη του χώρου από το γεγονός της κίνησης [294] έχει ήδη συζητηθεί⁶⁶: πρέπει τώρα να ζητήσουμε να μάθουμε πιο πολύ τι ήταν αυτό που εννοούσε με τον όρο χώρος. Η μαθηματική αντίληψη του χώρου σαν έκταση μπορεί να χάσει το δικαίωμα προσφυγής στο δικαστήριο: είναι αδύνατον ο Επίκουρος να έπρεπε να το εννοούσε για πολλούς λόγους, (1) θα ήταν ασυνεπές με την συνολική του στάση για την μαθηματική του άποψη, (2) θα συγκρουόταν με την θεωρία του της έκτασης σαν διαδοχή συγκεκριμένων *minima*⁶⁷, (3) αντιφάσκει αρκετά με τα πολλά συνώνυμα τα οποία χρησιμοποιεί για να τον περιγράψει, και ειδικά με τον ορισμό του για την «ανέγγικτη οντότητα»⁶⁸. Ο χώρος είναι μια «οντότητα» ακριβώς τόσο όσο το σώμα, δεν είναι μόνο μέτρηση ή έκταση: είναι ένα «πράγμα», αλλά ένα πράγμα που η μόνη του ιδιότητα είναι ότι δεν μπορεί να αγγίξει ή να το αγγίξουμε, δεν μπορεί να προσφέρει κανένα είδος αντίστασης στο σώμα. Εδώ λοιπόν είναι η απάντηση στις δυσκολίες των προηγούμενων Ατομικών φιλοσόφων: δεν ταραζείται με τις έξυπνες συζητήσεις τους για το κατά πόσον ο χώρος είναι «τίποτα»⁶⁹ (*οὐκ ὄν*), ή «μη υπαρκτός» (*μη ὄν*), απλά βεβαιώνει, με την ίδια σημασία αλλά πολύ πιο σαφή ακρίβεια, ότι είναι μια «ανέγγικτη οντότητα». Η αντίληψη δεν είναι αφηρημένη αλλά συγκεκριμένη: προκύπτει από αυτήν του σώματος με άρνηση των ιδιοτήτων του.

Αλλά παραμένει σημαντική δυσκολία. Πρέπει να φανταστούμε τον χώρο σαν απολύτως συνεχή και καθολικό, συνεκτεταμένο μαζί με το ίδιο το σύμπαν, ή σαν συγκεκριμένο και αποτελούμενο μόνο από τα διαστήματα μεταξύ των σωμάτων; Με άλλα λόγια, υπάρχει χώρος σε ένα μέρος το οποίο καταλαμβάνεται από σώμα, ή δεν υπάρχει; Εννοεί «μέρος» ή «κενό χώρο»; Η ερώτηση είναι πολύ δύσκολη για να αποφασίσει κάποιος και φαίνονται να υπάρχουν πολλές ενδείξεις από κάθε πλευρά. Εάν εξετάσουμε τα συνώνυμα⁷⁰ τα οποία χρησιμοποιεί ο Επίκουρος, βλέπουμε ότι δυο από αυτά, «τόπος» (*τόπος*) και «χώρος» (*χώρα*) είναι υπέρ της πρώτης άποψης, ότι με τον όρο χώρο εννοεί τον κατειλημμένο όπως και τον ελεύθερο χώρο -ένα συνεχές σύνολο: το ίδιο συμπέρασμα μπορεί να εξαχθεί από τον ορισμό του χώρου σαν αυτός «στον οποίον τα πράγματα υπάρχουν και μέσα στον οποίο

65 Μια ενδιαφέρουσα περιγραφή αυτής της ιδέας φαίνεται στο επιχείρημα του Επίκουρου στο *Επικ. ι, παρ. 62*, ότι η κίνηση ενός συνθέτου σώματος είναι περισσότερο από τις συνολικές κινήσεις των ατόμων που το αποτελούν.

66 *Δες* σελ. 260.

67 *Δες* σελ 285.

68 *ἀναφής φύσις*, *Επικ. ι, παρ. 40*.

69 *Δες* σελ. 279.

70 *Παρ. 39,40*.

κινούνται»⁷¹, και πιθανόν (αν και νομίζω ότι δεν χρειάζεται να ερμηνεύεται με αυτή την έννοια) [295] η διαμάχη ότι ο χώρος είναι άπειρος σε έκταση: επειδή εάν δεν υπάρχει χώρος, όπου βρίσκονται τα σώματα, τότε υπάρχει όριο στο χώρο. Από την άλλη μεριά, έχουμε το τέταρτο συνώνυμο το «κενό» (κενόν)⁷², το οποίο σαφώς προτείνει μόνο μη κατειλημμένο χώρο, και η συχνή αναφορά στο κενό στα σύνθετα σώματα σαν «διαστήματα» (διαστήματα) ανάμεσα στα άτομα που τα αποτελούν. Και οι περισσότεροι από τους αρχαίους σχολιαστές φαίνεται να ερμηνεύουν τον Επίκουρο με αυτή την έννοια⁷³, και ανάμεσα στα σχόλια τους είναι η ρητή δήλωση⁷⁴ του Σιμπλίκιου ότι οι επικούρειοι θεωρούσαν τον χώρο σαν «το διάστημα μεταξύ των συνόρων αυτών τα οποία το περιβάλλουν». Μια εξέταση των κύριων αποσπασμάτων του Επικούρου και του Λουκρήτιου, όπου ο χώρος αναφέρεται, φαίνεται να δείχνει ότι και οι δυο ταλαντεύονται ανάμεσα στις δυο ιδέες. Πρέπει λοιπόν να αφήσουμε αυτή τη δυσκολία -τόσο θεμελιώδη στο σύστημα- σαν σημείο το οποίο ο Επίκουρος ποτέ δεν έλαβε υπόψη πραγματικά; Πιστεύω ότι αυτό παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι δεν είμαστε εύκολα ικανοί να πλησιάσουμε τον Επίκουρο με αρκετά συγκεκριμένη αντίληψη. Ο Giussani⁷⁵, σε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα Δοκίμια, έχει σε πολύ μεγάλο βαθμό λύσει το θέμα. Επισημαίνει ότι πρέπει να σκεφθούμε για την έννοια του Επικούρου αρχικά σε σχέση με τις ιδέες τις οποίες πολεμούσε. Οι οπαδοί του Παρμενίδη, για παράδειγμα, θα παραδέχονταν πρόθυμα την ιδέα του χώρου με την έννοια της «έκτασης», αλλά θα υποστήριζαν ότι υπάρχει ύλη παντού, δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως ο κενός χώρος. Σε ισχυρή αντίθεση με αυτή την άποψη ο Επίκουρος επιθυμούσε να υποστηρίξει όχι μόνο ότι υπήρχε κενός χώρος ανάμεσα στα μέρη της ύλης, αλλά ότι ο κενός χώρος ήταν αναγκαία προϋπόθεση για αυτόν της ύλης: πρέπει να υπάρχει κενός χώρος ώστε τα πράγματα να μπορούν να υπάρχουν εντελώς, διαφορετικά δεν θα υπήρχε «πουθενά γι' αυτά να υπάρχουν και τίποτα για να μπορέσουν να κινηθούν». Το «κενό» λοιπόν είναι η θεμελιώδης έννοια πάντοτε στο νου του Επικούρου και των μαθητών του, και συνεπώς πολύ συχνά είναι ικανός να το σκεφθεί σαν εντελώς κενό χώρο, ή τα διαστήματα ανάμεσα στην ύλη. [296] Αλλά ακόμη και όπου η ύλη είναι παρούσα, μπορεί ακόμη να μιλά για «μέρος» και «χώρο», και να σκέπτεται όχι κάτι το οποίο έχει πάψει να είναι κενό, αλλά μάλλον για εν δυνάμει κενό: είναι πράγματι κενός χώρος ο οποίος συμβαίνει παροδικά να καταλαμβάνεται. Ο χώρος τότε σημαίνει για τον Επίκουρο πρωτίστως «κενός χώρος», αλλά δεν είναι ασυνεπής όταν κατά καιρούς περικλείει σε αυτόν το «μέρος» το οποίο προς στιγμήν γεμίζει η ύλη. Οι δυο ιδέες συνδυάζονται σημαντικά σε άλλο απόσπασμα του Σιμπλίκιου⁷⁶, όπου λέει ότι οι Ατομικοί φιλόσοφοι λένε ότι «ο κενός χώρος είναι άπειρος, και υπερβαίνει τα σώματα στο άπειρο (δηλαδή στην έκταση), και για το λόγο αυτό

71 Παρ. 40 δεξ Λουκρ. I 442 "erit ut possint in eo res esse gerique"

72 Λουκρήτιος «inanem».

73 Δες U 273, 274

74 Σιμπλ. Στη Φυσικ. του Αριστοτ. Δ 4 211b, U 273. τὸ διάστημα μεταξύ τῶν ἐσχάτων τοῦ περιέχοντος.

75 Stud Lucr. i 21-6.

76 Στην Φυσικ. Του Αριστοτ. Δ 5, 213a, U 273.

μπορεί να δεχθεί διαφορετικά πράγματα στα διαφορετικά του μέρη». Εδώ η έννοια δουλεύει προς τα έξω, όπως ήταν, από την έννοια του «διαστήματος» προς την έννοια του πανταχού παρόντος. Αλλά η ενότητα των δύο εννοιών έχει γίνει πολύ περισσότερο κατανοητή, εάν θυμηθούμε ότι στην ιδέα του Επίκουρου⁷⁷ η ύλη είναι σε διαρκή κίνηση: τα άτομα ακόμη και σε σύνθετα σώματα δεν είναι ποτέ ακίνητα. Συνεπώς η κατάληψη του κενού χώρου από την ύλη δεν είναι ποτέ περισσότερο από στιγμιαία: επειδή σε δυο συνεχόμενες στιγμές ο ίδιος χώρος δεν καταλαμβάνεται από το ίδιο άτομο. Η ιδέα λοιπόν του κατειλημμένου χώρου γίνεται σχεδόν αφηρημένη έννοια: είναι μια προσπάθεια να έχει μια στατική άποψη αυτού που είναι πάντοτε κινητικό. Η δυσκολία μας έτσι παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός της προσέγγισης μας στο θέμα με την προϋπόθεση ενός κόσμου ακίνητων (ως επί το πλείστον) αντικειμένων: εάν μπορούσαμε να βάλουμε τον εαυτό μας πίσω στη σκέψη στον κόσμο των συνεχώς κινουμένων ατόμων του Επίκουρου, η αντίφαση ανάμεσα στις δύο όψεις του χώρου εξαφανίζεται σε πολύ μεγάλο μέρος. Έτσι χώρος σημαίνει «κενό», κάθε κομμάτι του οποίου μπορεί στιγμιαία, αλλά όχι περισσότερο, να καταλαμβάνεται από ένα άτομο.

Επιστρέφουμε λοιπόν στην αρχική έννοια του Σύμπαντος σαν άτομα που κινούνται στο χώρο και πρέπει να ρωτήσουμε τελικά εάν αυτό το σύμπαν και αυτά τα δύο συστατικά του είναι ή δεν είναι άπειρα. Ο Επίκουρος δίνει την παραδοσιακή απάντηση της ατομικής σχολής, αλλά ακόμη μια φορά την υποστηρίζει με επιχειρήμα⁷⁸. «Επιπλέον το σύμπαν είναι άπειρο. Επειδή κάθε τι που είναι περιορισμένο, έχει κάποιο άκρο και αυτό εδώ το άκρο γίνεται αντιληπτό σε σχέση με κάτι άλλο. [297] Έτσι ώστε καθώς δεν έχει άκρο δεν έχει πέρας, αλλά εάν δεν έχει πέρας, είναι άπειρο και δεν είναι περιορισμένο». Ο Λουκρήτιος⁷⁹ παραθέτει την απόδειξη με μεγαλύτερη σαφήνεια: «φαίνεται ότι τίποτα δεν μπορεί να έχει ένα ακραίο σημείο, εκτός εάν υπάρχει κάτι πέραν από αυτό για να το περιορίζει, έτσι ώστε φαίνεται να υπάρχει ένα σημείο μακρύτερα από το οποίο η φύση της αίσθησης μας δεν μπορεί να το ακολουθήσει. Όπως είναι, εφόσον πρέπει να παραδεχθούμε ότι δεν υπάρχει τίποτα έξω από το συνολικό άθροισμα, δεν έχει ακραίο σημείο, συνεπώς του λείπει όριο και πέρας». Η προσφυγή είναι λοιπόν ακόμη μια φορά στα φαινόμενα: η συνθήκη εκεί του περιορισμού, η ύπαρξη κάτι άλλου πιο πέρα, είναι μια η οποία δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην νοητική μας αντίληψη για το σύμπαν. Ο Λουκρήτιος αποκαλύπτει το σημείο του με την περίφημη περιγραφή του ρίψης του ακοντίου. «Πήγαινε, αν μπορείς, προκαλεί τον αμφισβητία, στο ακραίο όριο του σύμπαντος και ρίξε ένα ακόντιο: είτε θα σταματήσει ή θα προχωρήσει: εάν σταματήσει, θα υπάρχει ύλη πιο πέρα, εάν συνεχίσει θα υπάρχει κενός χώρος: σε κάθε περίπτωση δεν ξεκίνησες από το τέλος του σύμπαντος. Το ίδιο θα συμβεί όπου και να σταθείς». Το σύμπαν λοιπόν δεν μπορεί να έχει όριο.

77 Επικ. ι, παρ. 62. Δες σελ. 311.

78 Επικ. ι παρ. 41.

79 ι 960-7.

Επιπλέον, τα δυο συστατικά του είναι επίσης άπειρα, εν και με διαφορετική έννοια, τα άτομα σε αριθμό και το κενό σε έκταση⁸⁰. Επειδή, όπως επιχειρηματολογεί ο Λουκρήτιος⁸¹, για να μπορεί να είναι το συνολικό άθροισμα, το σύμπαν, άπειρο, είτε και τα δυο ή το ένα ή το άλλο από τα συστατικά του πρέπει να είναι άπειρα. Ο Επίκουρος λοιπόν ασχολείται με τα δυο θέματα ξεχωριστά. «Επειδή εάν από τη μια μεριά το κενό ήταν άπειρο και ο αριθμός των σωμάτων πεπερασμένος, τα σώματα δεν θα παρέμεναν πουθενά αλλά θα μεταφέρονταν διεσπαρμένα μέσα στον άπειρο κενό, επειδή δεν θα είχαν άλλα σώματα για να τα στηρίξουν και να τα συγκρατήσουν μέσω της σύγκρουσης». Η δήλωση είναι προσεκτική και ακριβής: η προϋπόθεση της δημιουργίας των πραγμάτων είναι η σταθερή σύγκρουση των ατόμων και το στοίβαγμα όλων μαζί σε τέτοιους αριθμούς ώστε να είναι ικανά να εισέρχονται στην συνδυασμένη οντότητα ενός συνθέτου σώματος, το οποίο με τη σειρά του συγκρατείται μαζί και κρατιέται στη θέση του από [298] από εξωτερικά κτυπήματα από άλλα αμέτρητα άτομα. Για να μπορεί αυτό να συμβαίνει σε ένα άπειρο σύμπαν, είναι αναγκαίο ότι πρέπει να υπάρχει άπειρος εφοδιασμός με ύλη: διαφορετικά οι συγκριτικά λίγες συγκρούσεις οι οποίες θα συνέβαιναν θα έστελναν ακριβώς τα ιδιαίτερα άτομα να περιφέρονται μακριά μέσα στο διάστημα, όπου δεν θα είχαν την ευκαιρία να συναντήσουν τα όμοια τους. Ο Λουκρήτιος⁸² αναπτύσσει λεπτομερώς την ιδέα με λεπτή γεμάτη φαντασία περιγραφή του χάους το οποίο πρέπει να προκύπτει.

Ομοίως, ο χώρος είναι άπειρος σε έκταση: επειδή «Εάν από την άλλη μεριά το κενό ήταν περιορισμένο, τα άπειρα σε αριθμό σώματα δεν θα είχαν χώρο για να σταθούν»⁸³. Το επιχείρημα του Λουκρήτιου⁸⁴ εδώ είναι μάλλον διαφορετικό και πιθανόν λιγότερο ικανοποιητικό: «εάν ο χώρος ήταν περιορισμένος, τα άτομα μέσα από την προς τα κάτω κίνηση που οφείλεται στο βάρος τους θα είχαν όλα βυθιστεί στον πυθμένα και εκεί θα παρέμεναν σε μια αδρανή μάζα: επειδή δεν υπάρχει πυθμένας εξακολουθούν να βρίσκονται σε αιώνια ταραχή». Ο περιορισμός του χώρου θα απόκλειε στην πραγματικότητα την ασταμάτητη κίνηση των ατόμων η οποία είναι βασικό μέρος της ατομικής αντίληψης. Το επιχείρημα είναι περισσότερο εσωτερικό και λιγότερο αληθοφανές από το επιχείρημα του Επίκουρου για να πείσει έναν μη επικούρειο. Είναι απλούστερο και περισσότερο πειστικό να υποστηρίξει ότι εκτός εάν ο χώρος ήταν άπειρος, δεν θα υπήρχε τόπος για άπειρα άτομα.

Η ιδέα για την απειρία του χώρου προβάλλει ξανά το θέμα της αντίληψης του χώρου και παρουσιάζει την ίδια δυσκολία. Κάποιος τείνει να ρωτήσει: η

80 Επικ. Ι, παρ. 41 *τῷ πλήθει τῶν σωμάτων ἄπειρον ἐστιπὸ πᾶν καὶ τῷ μεγέθει τοῦ κενοῦ*.

81 i1008-13.

82 i 1014-51.

83 Παρ. 42.

84 i 988-1007.

ύπαρξη του άπειρου αριθμού ατόμων πραγματικά δεν αποκλείει την απειρία του χώρου: για κάθε άτομο, επειδή το ίδιο δεν είναι κενός χώρος, υπάρχει πραγματικά περιορισμός σε αυτό; Αυτή η ερώτηση απαιτεί προσεκτική απάντηση. Είναι προκλητικό να συζητούμε ότι η στιγμιαία κατάληψη κάποιου «μέρους» χώρου από ένα άτομο δεν εμποδίζει την αντίληψη του χώρου σαν συνεχή και άπειρο «τόπο», στον οποίο τα άτομα έχουν την στιγμιαία τους στάση. Αλλά υπάρχει καλός λόγος ενάντια σε αυτό: εάν αυτή ήταν η επικούρεια αντίληψη, τότε ο χώρος θα ήταν ο ίδιος συνεκτεταμένος με το σύμπαν, δοθέντος ότι ο Επίκουρος μιλά πάντοτε για το σύμπαν σαν «σώμα συν κενό»⁸⁵: το συνολικό άθροισμα της ύλης, διαιρεμένο αν και [299] υπάρχει μέσα σε άπειρα σωματίδια σε αδιάκοπη κίνηση πρέπει να προστεθεί στο άπειρο κενό για να κάνει το συνολικό άθροισμα του άπειρου σύμπαντος. Ομοίως είναι σημαντικό ότι σε αυτό το απόσπασμα ο χώρος ονομάζεται παντού σαν «το κενό» (κενόν) και όχι σαν «τόπος» (τόπος) όπως προηγουμένως. Θα ήταν ίσως πιο σωστή λύση της δυσκολίας να πούμε ότι αυτός ο «εσωτερικός» περιορισμός του χώρου, εάν μπορεί να περιγραφεί έτσι, δεν ήταν εδώ παρών στον νου του Επικούρου. Σκεφτόταν μάλλον, όσο σαφής ήταν όταν μιλούσε για την απειρία του σύμπαντος, ένα «εξωτερικό» όριο (πέρας). Σε έκταση ο εξωτερικός χώρος είναι απεριόριστο (ἄπειρον), ακόμη και αν εσωτερικά θα μπορούσαμε να το σκεφθούμε σαν περιορισμένο από την παρουσία της ατομικής ύλης. Ακόμη μια φορά η έννοια του «κενού χώρου» φαίνεται να είναι δεσπίζουσα και αυτή από την οποίαν ξεκίνησε ο Επίκουρος: η κινητική άποψη της ύλης βοηθά σε μια κατανόηση αυτής της άποψης, αλλά η ειδική δυσκολία δεν τον είχε ταραξει.

Έχουμε λοιπόν φτάσει επιτέλους στην παραδοσιακή ατομική αντίληψη ενός άπειρου σύμπαντος, που αποτελείται από άτομα άπειρα σε αριθμό που κινούνται στον χώρο που είναι άπειρος σε έκταση. Η αντίληψη δεν έχει μεταβληθεί από την εποχή του Δημόκριτου, αλλά στην σταδιακή της ανάπτυξη με τον Επίκουρο φαίνεται σχεδόν να έχει αλλάξει την φύση της. Κάθε βήμα στο επιχείρημα έχει τώρα μελετηθεί προσεκτικά κάτω από τους συγκεκριμένους κανόνες του Κανονικού: οι αποσπασματικές έννοιες για τον χαρακτήρα των ατόμων έχουν συσχετισθεί σε ένα αυτό-εξαρτώμενο σύνολο: ένα σύμπαν φαίνεται να μην έχει θεωρηθεί αλλά να έχει δημιουργηθεί στην σκέψη. Υπήρξε ευκαιρία εδώ και εκεί να υπογραμμίσουμε ασθενή σημεία στο επιχείρημα ή πιθανόν ασαφή και κακά ορισμένες έννοιες. Αλλά το αποτέλεσμα είναι αυτό ενός μεγάλου στοχαστή: δεν είναι μόνο γενική υιοθέτηση της θεωρίας του Δημόκριτου - σε ορισμένα σημεία είδαμε ότι να διαφοροποιείται εμφανώς από αυτήν: ούτε είναι το έργο ενός ιεροκήρυκα, ο οποίος βιαστικά μπάλωσε μαζί κάποιου είδους φυσική θεωρία για να ενεργήσει σαν βάση για την ηθική του θεωρία. Με όλους τους περιορισμούς της, είναι μια κατασκευή ενός οργανωτικού μυαλού, που εργάζεται σε συγκεκριμένες γραμμές και με βαθύ και διεισδυτικό ενδιαφέρον για το

85 Παρ. 39. *τὸ πᾶν ἐστὶ σώματα καὶ τόπος*. Δες, Λουκρ. I 1008-113.

αντικείμενο του και για την δική του χάρη. Ούτε αυτά τα χαρακτηριστικά θα λείψουν, όσο η περαιτέρω ανάπτυξη του συστήματος χαράσσεται λεπτομερώς.

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ